

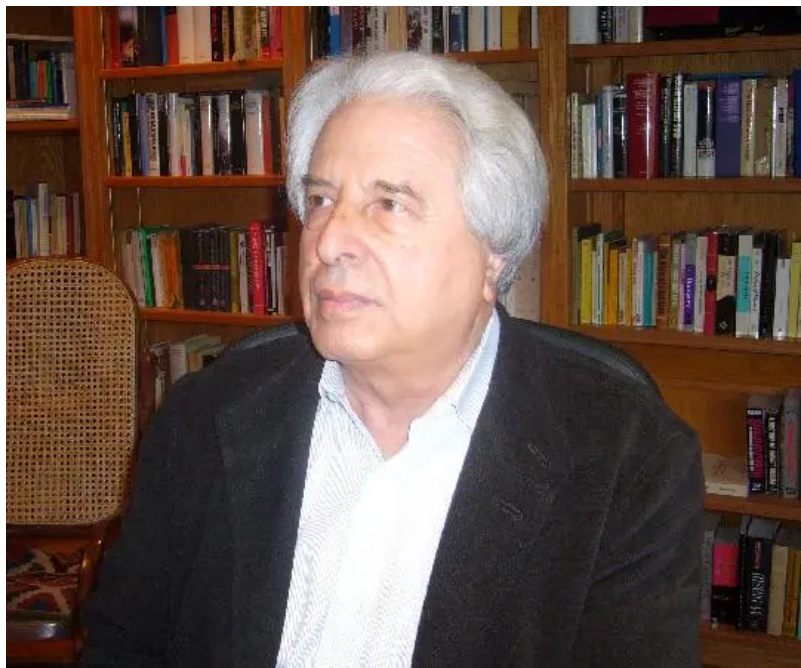
יושב על הר געש – חיי שאול פרידלנדר

29 נובמבר, 2023 פרופסור אביהו זכאי -

פרופסור אביהו זכאי בסקירה ביוגרפית על חייו של חוקר השואה הידוע פרופסור שאול פרידלנדר כפי שתיאר אותם בספר אוטוביוגרפי מפורסם.

המערכת

פרופסור שאול פרידלנדר. ויקיפדיה

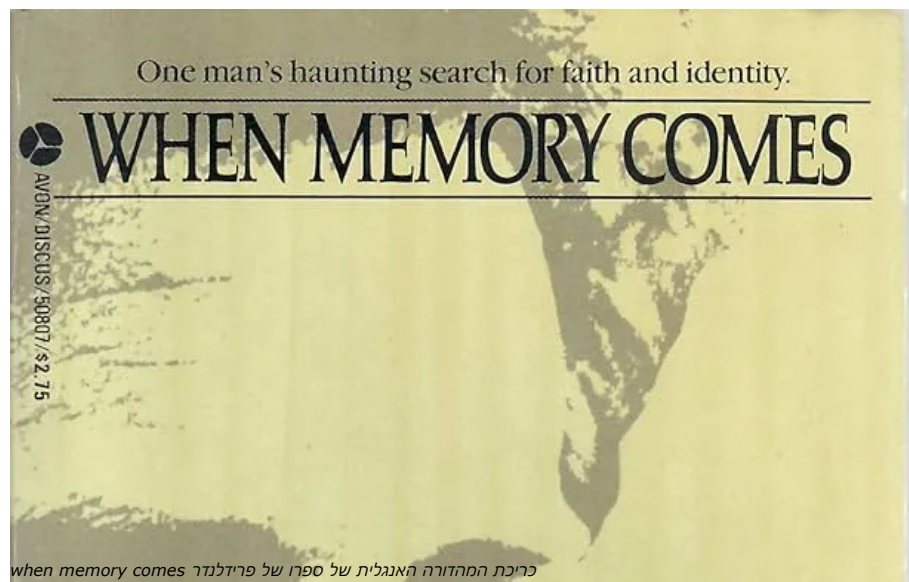

בשנת 2022 חגג שאול פרידלנדר את יום הולדתו התשעים. במשך השנים זכה לפרסים וכיבודים רבים – פרס פוליצר, פרס ישראל, ועוד. מעבר לקריירה אקדמית מרשימה זאת מסתתר סיפור חיים מרתק ביותר, כפי שניתן לראות באוטוביוגרפיה שלו עם בוא הזיכרון (1978 בצרפתית, תורגם לעברית בידי אליה גילדין בהוצאת אדם 1980). מטרתה “לספר שהיה ילד שראה איך שוקע עולם וגם איך נולד עולם אחר”. יסודה טראומה עצובה של ילד שהוסתר על ידי הוריו בתקופת השואה והם “נעלמו” מחייו כדי להצילו מהתופת. בשנת 1974 פרסם המשורר יהודה עמיחי את ספר שיריו מאחורי כל זה מסתתר אושר גדול. ספרו של פרידלנדר מגלה ש”מאחורי כל זה מסתתר סבל גדול”. אך גם הוא, כמו המשורר, טוען ש”לזכור הוא מעין תקווה”.

עטיפת המהדורה העברית של "עם בוא הזיכרון" ספרו האוטוביוגרפי של שאול פרידלנדר

עם בוא הזיכרון מהווה עדות לטראומה של השואה. בשנת 1961 סיקר המשורר חיים גורי את משפט אייכמן, וכתב “כל עדות היא בפוטנציאל מעשה הצלה מהסכנה האורבת [לניצולים] להיות דומים ומעורפלים כחלק מהאלמוניות הגדולה והקדושה” של השואה. הפסיכיאטרית והחוקרת ג'ודית לואיס הרמן ציינה בספרה **טראומה והחלמה**, כי “לעדות יש צד פרטי, שהוא וידויי רוחני, וצד ציבורי, שהוא פוליטי ומשפטי. השימוש במילה עדות קושר את שתי המשמעויות”. עדות היא ממהותו ותוכנו של **עם בוא הזיכרון**, ונושא הזיכרון מהווה בסיס לזהותו וקיומו של המחבר.

SAUL FRIEDLÄNDER

"Pensive, deeply moving... His quest moves back and forth across the borders of nations and time." *Newsweek*

שאול פרידלנדר נולד בפראג, עירו של פרנץ קפקא. הוא גדל במשפחה יהודית בורגנית טיפוסית ב"עיר הזהובה", "אם כל הערים", "הלב של אירופה", כפי שמכנים אותה. הוא נולד בשנת 1932, לדבריו "ברגע הגרוע ביותר. ארבעה חודשים לפני עליית היטלר לשלטון" בשנת 1933. אביו הנס, ז'אן, היה יליד פראג, ואימו, אלי, באה מחבל הסודטים בצפון צ'כוסלובקיה הסמוך לגבול עם גרמניה. האב, סגן-הנשיא של חברת ביטוח גרמנית, היה "בורגני אנין-טעם", אשר "ישב לו על לוע הר-געש ולא חש מאומה מן העומד להתרחש".

תור הזהב בחיי הילד הקטן היו שנות השלושים של המאה העשרים. הוא נקרא אז בשם פאבל, והחיים בפראג היו בשבילו "מחוז של שלווה", הוא כותב, "ובסיכומו של דבר, של אושר". הוא שוטט עם האומנת שלו ולאסטה בחוצות העיר, ונהנה עד מאוד מכל האוצרות שכלה עיר גדולה, בת 850,000 איש לערך, להציע לילד קטן. בפראג נולדה ככל הנראה במאה ה-19 גם האגדה על הגולם **מפראג**, שיצר במאה השש עשרה המהר"ל (מורנו הגדול רבי ליווא) מפראג. לפי האגדה בעקבות עלילות דם שהיו באותה עת על היהודים, יצר המהר"ל גולם שנועד להגן עליהם. בשנות ילדותו קסומות ומאושרות אלה גילה פאבל בספרייה של אביו את ספרו של גוסטאב מיירינק **הגולם** (1914), שבו מצא את המשפט "עם בוא הידיעה, בא גם הזיכרון, אט אט. ידיעה וזיכרון דבר אחד הם". אך החליף אותו במוטו לאוטוביוגרפיה שלו "עם בוא הזיכרון, באה גם הידיעה אט אט". בדרך זאת העניק קדימות בספרו לזיכרון על פני ידיעה. זיכרון מכונן זהות, שעה שידיעה מספקת ידע בלבד. ללא זיכרון אין זהות.

ימי אושר, זיו, ונהרה אלו הסתיימו באופן אכזר. שבע שנים לאחר הולדתו, בשנת 1939, פלשו הנאצים לצ'כוסלובקיה, וחיי פרידלנדר ובני משפחתו בפרט, וחיי היהודים באירופה בכלל, התהפכו לגמרי. מרבית תושביה היהודים של פראג, לערך 50,000 איש, נספו בשואה. הילד פאבל והוריו נמלטו לפאריז, מקום בו התגוררו מאפריל 1939 עד יוני 1940. בשנה זו פלשו הגרמנים לצרפת, ומשעה זו ואילך חיה המשפחה על זמן שאול. הם ברחו לאזור "הלא כבוש" של צרפת, מקום בו כונן המרשל אנרי פיליפ פטן, ששיתף פעולה עם הכיבוש הנאצי, את משטר וישי, על שם העיר בשם זה בדרום מזרח צרפת. שם התגוררו בעיירת המרחצאות נריס-לה-באן (Néris-les-Bains), בה נמצאים מים עשירים במינרלים המפורסמים בסגולות המרפא שלהם. "השנתיים שבילינו שם", כותב פרידלנדר, "זכורות לי כתקופה מאושרת". הוא גילה שם בגיל שמונה את אהבתו הגדולה לספרים אותם מצא בספריה העירונית. "נריס היא המקום שבו התחלתי לקרוא בלהיטות" ספרים.

תקופה מאושרת זו נמשכה זמן קצר מאוד. בקיץ 1942 החלו לאסוף את "היהודים הזרים" שלא היו מבני המקום. מצבם המימשל, כותב פרידלנדר, היה "כמו שברי עץ הפזורים הצפים על נהרות, נתונים לחסדי הזרמים והמערבולות, נגרפים ומתנגשים זה בזה, עד שהם מתגבבים בסופו של דבר על גדות הנחלים, כך היהודים הזרים של נריס, ורוב היהודים הזרים של צרפת". המפלצתיות של חוקי הגזע הנאצים נעוצה בכך שהם לא הענישו את המעשים שבני אדם אחראים להם, אלא את פשע היוולדם. ולכך היו משמעויות גורליות המפרידות בין חיים למוות, כפי שניתן לראות בגורל השונה של פרידלנדר וזה של הוריו.

בשנה זאת התגלגלו המאורעות במהירות רבה ובלתי ניתנים לעצירה. בראשית שנת 1942 הוחלט בוועידת ואנזה בברלין על "הפתרון הסופי" להשמדת יהודי אירופה (עוד קודם לכן, לאחר הפלישה הגרמנית לרוסיה בקיץ 1941, כבר התבצע שם רצח המוני של יהודים). שנת 1942 הייתה שנה קריטית מבחינת יהודי אירופה. ההיסטוריון כריסטופר בראונינג טוען כי נקודת המפנה בשואה הייתה בשנים 1942-1943: "באמצע חודש מארס 1942 לערך 75 או 80 אחוזים מקורבנות השואה עדיין היו בחיים, ו-20 עד 25 אחוזים נרצחו. אחד-עשר חודשים לאחר מכן, באמצע פברואר 1943, התהפכו האחוזים לחלוטין". הוריו של פרידלנדר היו חלק מסטטיסטיקה נוראה זו. זה גם עתיד היה להיות הגורל האכזר הצפוי לילדם אלמלא מצאו הוריו דרך ומפלט לחלצו ממנו, אך במחיר נורא לו ולהם.

בתחילת שנת 1942 החלו השלטונות הצרפתיים לשלוח יהודים מצרפת "למזרח", משמע למחנות ההשמדה. "היהודים הזרים" שלא היו בני המקום, כולל משפחת פרידלנדר, היו בבחינת "אנשים מתים מהלכים". לאחר שנודע ש"הגרמנים נכנסים לסטלינגרד", חשבו הוריו שגורל המלחמה הוכרע. לפיכך החליטו להחביא את בנם בן העשר בסמינר קתולי להכשרת אנשי כמורה בעיר מונליסון, השוכנת מצפון מערב לנוריס. הוא חי שם כילד נוצרי בין השנים 1942-46. האם והאב ניסו לחצות את הגבול לשווייץ, נתפסו בדרך, נשלחו לגרמניה, ומשם לאושוויץ בחודש נובמבר 1942, שם נרצחו בתאי הגזים. רק בשנת 1946, והוא בן שלוש עשרה, נודע לפרידלנדר על מות הוריו.

בסמינר הקתולי עבר הילד פרידלנדר טקס טבילה, אחד משבעת הסקרמנטים המרכזיים בנצרות, המציין כניסה לחברות בקהילה הנוצרית. תעודתו הייתה מעכשיו להפוך לכומר נוצרי. הוא חש "שיש לי ייעוד: רציתי להיות כומר". הכניסה לסמינר הקתולי של הילד בן העשר משמעה הייתה ש"עשר השנים הראשונות של חיי, זיכרונות הילדות שלי, אלה היו צריכים להיעלם, מפני שלא יכולה הייתה להיות סינתזה בין זה שהייתי ובין זה שהייתי צריך להיות מכאן ולהבא". כך ניצל, בלשונה של נטליה גינצבורג, "מן הנחשולים השוצפים ומשיני הזמן".

בשנת 1944 הסתיימה המלחמה במונליסון. באוגוסט שנה זו "תקפו כוחות המחתרת הצרפתית והעיר שוחררה". משעה זו פרידלנדר לא הפסיק לשאול את עצמו "איך אקבל את הוריי? האם אוכל לבטא את אושירי?". שנה מאוחר יותר הוא למד בצורה כללית שהוריו מתו. אך רק בראשית 1946 שמע לראשונה שהוריו "מתו באושוויץ". כך נודע לו גם בפעם הראשונה על תעשיית המוות הנאצית: "אושוויץ, הרכבות, תאי הגזים, המישרפות, מיליוני המתים...". גילויים מהרדים אלה הביאו אותו לגלות את יהדותו. הוא כתב: "בפעם הראשונה הרגשתי את עצמי יהודי". ידיעה הביאה לזיכרון, וזיכרון הוביל לתחושת זהות חדשה. "נוצר מחדש קשר, צצה ועלתה זהות". הוא מצא עכשיו "ציר מרכזי שאי אפשר להטיל בו ספק: בדרך זו אחרת, אני יהודי". זו הייתה הפיכת לב של ממש, קונברסיה. הוא נטש את עולם הנצרות, והפך לציוני. בשנת 1948 הוא עלה ארצה באוניה אלטלנה וקיבל את השם שאול. אין זה מפליא שזיכרון, ידיעה, וזהות, שזורים בספרו האוטוביוגרפי, שבו הניבור הוא הזיכרון, וטראומת עזיבה היא מהותו.

מוטיב הזיכרון הוא מה שקושר בין פרידלנדר לסופר מרסל פרוסט. קשה להגזים בהשפעת הסופר הצרפתי עליו. הוא מעיד שקרא "שוב ושוב" את **בעקבות הזמן האבוד**, ושספר זה "שינה את חיי". ואכן יש קווי דמיון רבים וחשובים בין פרוסט ופרידלנדר בנוגע למעמד ותפקיד הזיכרון. אצל שניהם הזיכרון הוא פתאומי ו"לא רצוני", ומתרחש בעקבות אירוע מקרי וסתמי. או כדברי אריק ויאר בספרו **סדר היום**, זוכה פרס הגונקור: "לפעמים די במילה אחת כדי להקפיא משפט ולהשליך אותנו לתוך חלום בהקיץ כלשהו".

הן לפרוסט והן לפרידלנדר הזיכרון משמש בסיס לזהות: "הווייה זו [זיכרון] לא הייתה בי, היא הייתה אני", כותב פרוסט, ופרידלנדר מציין ש"רק אז, בסביבות שנות השלושים שלי, הבנתי עד כמה עיצב העבר את דרך ראייתי את הדברים, עד כמה מצטייר לי העיקר דרך פריזמה מיוחדת, שלעולם אי אפשר יהיה לסלקה". אצל שניהם מתפתח הסיפור מזיכרון עבר לפנורמה רבת-ממדים של זהות והיסטוריה. במקרה של פרוסט, שיחזור בית ילדותו, ואף העיירה בה התגורר. במקרה של פרידלנדר, שיחזור ילדותו ונעוריו בתקופת השואה. ובדומה לעוגיית מדלן אצל פרוסט, אשר נגיסה בה חוללה תמורה גדולה בזהותו, גם אצל פרידלנדר מתחוללת דרמה פנימית מרחיקת לכת, המטלטלת את כל ישותו והווייתו. לפעמים, הוא כותב, "בלי שתדע, יש בך ציפייה אורבת, ופתאום, האות הקטן ביותר, הרמז הקטן ביותר, מקבלים מימד בלתי צפוי". הסיבה היא "ההתפרצות האוכפת של העבר... אותה עלייה על-פני-השטח של שאלות סתומות מימי הנעורים, החוזרות ומכבידות עכשיו על ראיית היומיום". ההבדל בין פרוסט ופרידלנדר נעוץ בכך שאצל הראשון זיכרון ילדות מביא לתחושת עונג ואושר, שעה שאצל השני הוא מבוסס על סבל בחייו בצרפת ולכן מעורר שאלות קשות.

קיים הבדל חשוב בין ספר זיכרונות מקובל – המבוסס על עובדות בלבד – לספר עם בוא הזיכרון. זה האחרון עוסק בדרמה קיומית: "לקח לי זמן רב עד שהצלחתי למצוא שוב את הדרך אל עברי" כותב פרידלנדר. מעניינו זהות וקיום ולא עובדות גרידא, או "לספר שהיה ילד שראה איך שוקע עולם וגם איך נולד עולם אחר". פעולת הזיכרון מקפלת בחובה דרמה קיומית בחיי המחבר, בניגוד לספר זיכרונות המבוסס על אירועי עבר. זו הסיבה שהזיכרון מהווה את היסוד והמסד של זהותו – הוא חי בארבע זהויות נפרדות, המשקפות מרחב, ניסיון, ואופק ציפיות שונים, כפי שניתן לראות בשמות שהוענקו לו: בפראג (פאבל), בפאריס (פול), בסמינר לכמורה במונליסון (פול-אנרי), ובישראל (שאול). הללו חושפים זהות וקיום. הם מגלים לא רק את נתיב חייו הכרונולוגי של פרידלנדר, אלא בעיקר את הזמן והמרחב שעליהם מבוססת הזהויות השונות והמתחלפות שלו: פאבל הוא ילד קטן בפראג; פול נושא כבר את חותמה של הגלות בפאריס; פול-אנרי מסמל מרחב ניסיון נוצרי ואופק ציפיות דתי, סמינר קתולי וייעוד של כומר; ולבסוף, השם שאול מסמל שיבה ליהדות ולאחר מכן עלייה ארצה.

בתרבות המערב יש קשר הדוק ביותר בין זיכרון וספרות. אלת הזיכרון במיתולוגיה היוונית, מנמוסינה (Mnemosyne), היא גם אם תשע המוזות (Muses), בנותיו של זאוס ראש האלים. אלה מציינות הקשר הדוק בין זיכרון, ספרות, והיסטוריה, אשר קליאו (Clio) היא המוזה שלה, ושאר האומניות האחרות. דוגמא לכך הם שבעת ספריו של מרסל

פרוסט, הכוללים 3000 דפים, בעקבות הזמן האבוד, 1913-27. יצירה זאת מציינת תמורה חשובה בנוגע לתפקיד ומעמד הזיכרון, שהייתה לה השפעה עצומה על הספרות המודרנית. פרוסט חילץ את הזיכרון מתפקידו המקורי והמסורתי כאמצעי לכוון סמכות טקסטואלית ואופי לאומי, והפך אותו בסיס ואמצעי לחקירה אישית של העצמי ומכאן של העולם. זיכרון מוביל לעיצוב זהות וליצירת עולם, ומכאן גם להיסטוריה. בדומה לפרוסט, פרידלנדר טוען ש"הזיכרון הדרך אות". אך בניגוד לפרוסט, שטעמה של עוגית המדלן עורר בו אושר גדול, עצבות רבה שורה על ומפרנסת את זיכרונות פרידלנדר בחייו בצרפת.

השפעת פרוסט ניכרת בספרים רבים במאה העשרים הנסובים על הקשר ההדוק בין זיכרון וספרות: ג'יימס ג'ויס, דיוקן האמן כאיש צעיר, 1916; וירג'יניה וולף, אל המנדלור, 1927; המחזה האוטוביוגרפי של יוג'ין אוניל, מסע ארוך אל תוך הלילה, 1956; ספרו של אלי ויזל, לילה (נכתב במקור ביידיש והתפרסם בשם והעולם שתק), 1958; ועוד. לסוגה חשובה זו, בה הזיכרון משמש אמצעי לברוא עולם, מן הדין לצרף את הספר עם בוא הזיכרון, שבו הזיכרון הוא בסיס לזהות והיסטוריה.

"לכתוב פירושו להעלות את זכר העבר", כותב פרידלנדר. מוענק כאן תפקיד מכריע לזיכרון, ומכאן גם להיסטוריה אותה כתב. הדבר ניכר במיוחד בשני ספריו גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הרדיפות: 1933-1939 (1997), וגרמניה הנאצית והיהודים, שנות ההשמדה 1939-1945 (2007). גם אלה עוסקים בזיכרון והושפעו רבות מהחוויה הטראומתית של ילדותו ונעוריו. "אני לא כתבתי על הירח; אני הייתי יהודי הכותב את ההיסטוריה בת-זמנו, של משפחתו, של היהודים באירופה על סף השמדתם", הוא כותב. חשיבות מפעל זיכרון מונומנטלי שכזה, כותב ג'פרי הרטמן בספרו טקסט, רוח ובת-קול, היא ש"איננו יכולים לאפשר מצב שבו ידורו בזיכרון רק דימויים של המרצחים".

קיראו גם:

[שאל פרידלנדר בויקיפדיה](#)

צפו בקטעים מהסרט התיעודי מ-2013 על פי הספר "עם בוא הזיכרון" של שאל פרידלנדר

מקדימון הסרט:

פרופסור אביו זכאי

פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה של האוניברסיטה העברית. תחומי מחקר שלו היו היסטוריה דתית ואינטלקטואלית של ראשית העת החדשה, והתנועה הפוריטנית באנגליה ובאמריקה. לאחרונה מתמקד בהיסטוריה אינטלקטואלית של גולים מגרמניה הנאצית וחיבורי ההתנגדות שלהם לברברזים הנאצי. מחברם של שישה עשר ספרים ולמעלה ממאה מאמרים. מאמר שלו על הקונטקסט האידיאולוגי של יעקב טלמון וספרו "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" יראה אור בסוף שנת 2023 בכתב העת "אלפיים ועוד".